

IDAMAISE DESPOTISMI LÄTTED

Kuningavõim muistses Sumeris ja Akkadis

PEETER ESPAK
VLADIMIR SAZONOV

Vanim terviklik arusaam riiklusest, riigivalitsemisest ja bürokratlikust valitsejast kujunes aastatuhandete pikkuse protsessi käigus praeguse Iraagi lõunaosas elanud rahval, keda meie täna tunneme sumeritena.

Sumerid olid rahvas, kes leiutas maailma vanima teadaoleva kirjasüsteemi, mis kanti pillirookepikestega savist tahvlitele, ning rohkelt meid tänaseni mõjutavaid tehnoloogia- ja tsivilisatsiooninähtusi. Sumerid võtsid kasutusele ratta, ehitasid esimesed tugevate müüridega kindlustatud linnad (sumeri keeles *uru*) ning hiiglaslikud templid (sumeri keeles *é*), mis paiknesid tsikuraatide ehk astmikpüramiidide tipus (eriti tuntud on Uri linna tsikuraat). Nad löid terve hulga ilukirjanduslikke teoseid: müüte, hümne, eeposi ja vanasõnu. Praeguse Iraagi lõunapoolses osas umbkaudu ajavahemikul 4500–1900 eKr elanud sumeritel kujunes välja ka teadaolevalt vanim arusaam riiklusest, riigivalitsemisest ja bürokratiavalitsejast.

TEMPLID KUI AMETKONNAD

Esimesteks tõelisteks bürokratilikeks ametkondadeks Sumeris olid jumaluste templid. Igal linnriigil oli oma kaitsejumalus ja tema elamuks püstitatud templi ametkonna kaudu toimus ka kogu linnriigi sisuline valitsemine. Näiteks Uri linna kaitsejumaluseks oli kuujumal Nanna, Lagaši linnas tormijumal Ningirsu, Urukis armastuse-, viljakuse- ja sõjajumalanna Inanna, Nippuris resideerus aga sumerite üks tähtsamaid jumalusi Enlil. Templis asus jumaluse kuju, mida peeti ka realselt elusaks – jumalakuju toideti, pesti, talle toodi toiduohvreid.

AVO SEIDELBERG

Assüüria bareljeef 9. sajandist eKr. Bareljeefi originaal on alabastrist ja asub Berliinis, Tartu ülikooli kunstimuuseumis olev kipsvaland on muuseumile tellitud 19. sajandil ja valmistatud toonases Berliini keiserlikus muuseumis.

Kõnealune bareljeef on üks Assurnasirpal II Kalhu palee seinu kaunistanud enam kui 300 plaadist. Palee ehitus lõpetati umbes 870. aastal eKr. Kiilkirjas tekstid ülistavad valitsejat, reljeefid kujutavad õukonnaelu ja usukombeid, kuid leidub ka jahi- ja sõjastseene. Reljeefid jagunevad temaatilisteks gruppideks. Ämbrikest ja piiniakäbi käes hoidev Genius kuulub püha puu poole suunduvasse gruppi.

AVO SEIDELBERG

Detail Uus-Assüüria bareljeevist, mis asub Tartu ülikooli kunstmuuseumis – eunuhh kuninga grupist. Õla tagant paistab vibu, vasakul mõõgatupp ja nooletupp, paremaas käes kepp.

Templikompleksi majandamise eest vastutas terve preestrite aparaat. Just templite kaudu organiseeriti suuri ehitusprojekte ja kõikvõimalikke ühiskondlikke töid. Sademetevaasel territooriumil oli loomulikult eriti tähtis niisutuskanalite rajamine. Vajadus juhtida kümneid tuhandeid linnaelanikke kõikvõimalikel olulistel töödel, sealhulgas linna kaitse ja linnarahva toitlustamise organiseerimisel, tõstatas paratamatult nõudluse mingi keskse võimumehe järele. Arusaama kuningavõimust (sumeri keeles *nam-lugal-la*) varajases Sumeris aga polnud. Ilmaliku valitseja ülesandeid täitis täies mahus tempel koos oma ametkonnaga, keda juba 3. aastatuhandest eKr juhtis preester-ametimees nimega *en*, mis sumeri keeles tähendab isand või peremees. Linnas, mille kaitsejumalus oli naissoost, oli en-preestriks meessoost isik, meessoost kaitsejumalusega linnade templeid juhtis aga naissoost en-preester.

Fragment Enki ja Inannaga Urnammu steelilt 2 aastatuhandest eKr.

EN

En oli üheaegselt nii ülempreester kui ka ilmalik valitseja. Ta pidi esindama oma kogukonda jumalate ees, hoolitsema oma linna kaitsejumaluse rahulolu ja soosingu eest. Tema valvas ka niisutuskanalite süsteemi ja kanalite korrashoiu üle ning viis läbi kultuslikke rituaale, mille eesmärk oli kindlustada rahvas toiduga. En-preestri põhisihiks oli saavutada oma linnriigi heaolu ja seda säilitada.

ENSI

Ent Sumeris käibis eni kõrval ka muid tiitleid valitseja tarbeks. Tiitel *ensi*, mis oli mõnes mõttes sarnane eniga, tähendas *preestrit, kes juhatab oma rahvast* ehk *preestrit, kes rajab templeid*. Sumeri raidkirjades mainitakse ensit preestrina, kes võis olla mõne konkreetse jumaluse ensi. Tihtipeale esineb ta oma linna kultusliku elu ja ühiskondlike ürituste läbiviijana. Näiteks Sumeri linna Lagaši kuulsa valitsejat Gudead, kelle ajast on pärit ilukirjanduslik teos “Kuningas Gudea tempelühmn”, kutsutakse tiitliga *Lagaši linna ensi*.

Hilisematel ajastutel muutus ensi tiitlik, mis tähistas keskvalitsusele allutatud linna asevalitsejat.

LUGAL

Armeed juhtis muistses Sumeris tihtipeale ametimees nimega *lugal*. Sumeri keeles tähendab sõna *lu* inimest, *gal* – suurt. Otsetõlkes tähendaks *lugal* niisiis *suur inimene*. Selle mõistega tähistati algusest ainult valitavaid sõjaväepealikke. Mõne linnriigi ensi võidi valida kas sõja või muu kriisisituatsiooni ajal lugaliks. Hiljem, 3. aastatuhande lõpus eKr, hakkas *lugal* tähendama just kuningat kui ilmalikku valitsejat.

RAHVAKOOSOLEK

Siinkohal on huvitav märkida, et varasemal ajal võisid ka Sumeri ühiskondlikus ja poliitilises elus mängida suurt rolli mitmesugused rahvakoosolekud, mille üheks nimetuseks oli *unken*. Näiteks lühieeposes “Gilgameš ja Akka” küsib Uruki linna en Gilgameš enne sõja alustamist nõu kahelt kokku kogunenud rahvakoosolekult või nõupidamiselt. Ühte neist koosolekuist nimetatakse noorte meeste kogunemiseks, teist aga linna isade – oletatavasti vanemate ja mõjukamate ühiskonnaliikmete – koosolekuks. Eeposes jääb peale noorte ja sõdurieas meeste arvamus, kes erinevalt vanemate ja tasakaalukamate meeste nõukogust otsustavad toetada sõja alustamist Kiši linna valitseja Akka vastu, kelle sõnumi-

toojad olid saabunud Urukisse oma nõudmisi esitama.

1. Enmebaragesi poja Akka sõnumitoojad tulid Kiš'ist Uruk'i Gilgamešiga kohtuma. Gilgameš oma linna vanemate ette pani sõnumi, tahtis leida üksmeelt.

5. “Kas kaevud vaja valmis teha, kas valmis teha kogu Maa kaevud.

Kogu Maa kaevud vaja valmis teha.

Kas kaevuavausi uuristada, kas kaevunõör ka valmis teha.

Ärgem asetagem oma kaela Kiš'i alla!

Relvaga kas mitte ei peaks me seda ründama?”

Tema linna vanemate kokku tulnud nõukogu

10. vastab Gilgamešile:

“Kaevud vaja valmis teha, valmis teha kogu Maa kaevud.

Kogu Maa kaevud vaja valmis teha.

Kaevuavausi uuristada, kaevunõör ka valmis teha.

Asetagem oma kael Kiš'i alla! Relvaga ärgem rünnakem seda!”

15. Gilgameš Kulaba isand

lootis Inannale;

tema linnaisade sõna ei jõudnud tema südamesse.

Eridust leitud skulptuur kujutab oletatavasti mõnda sumeri jumalust.

Gilgamešile ei meeldinud see, mida talle vastasid tema linnaisad, ning ta otsustas ignoreerida nende arvamust ja pöördus samade sõnadega noorte meeste poole, lootes saada nendelt toetust sõja alustamiseks.

Teist korda Gilgameš Kulaba isand noorte meeste (töölise-käsitöölise) nõukogu ette

pani sõnumi, tahtis leida üksmeelt.

20. “Kas kaevud vaja valmis teha, kas valmis teha kogu Maa kaevud.

Kogu Maa kaevud vaja valmis teha.

Kas kaevuavausi uuristada, kas kaevunõör ka valmis teha.

Te ei ole kunagi asetanud oma kaela Kiš'i alla, kas ei peakski te ründama seda relvaga?"

Gilgameši samm oli poliitiliselt nutikas tegu, sest Uruki linna noormehed (sumeri *guruš*) tahtsid siiski sõdida ning ei soovinud alistuda Kišile.

Tema linna noorte meeste nõukogu vastab Gilgamešile

25. "Kas seista töös, kas lamada maas, kuninga poja järgi valvata, jäädagi kinni haarama eesli jalgu. Kel oleks küll niipalju väge?"

Te ei peaks andma oma kaela Kiš'i alla, kas ei peakski me seda ründama relvaga?"

Niisuguste, tõenäoliselt küll mitte selgepiiriliste institutsioonide, vaid pigem konkreetse vajaduse tõttu kokkutulevate rahvakogunemiste nõu pidid valitsejad tõenäoliselt ka kuulda võtma. Taoliste koosolekute tähtsusele vihjavad siiski vaid üksikud kirjakohtad ning nende põhjal ei saa väita, nagu oleks Sumeris sarnaselt Kreeka või Roomaga varajastel perioodidel eksisteerinud niisugune nähtus nagu demokraatia. Teisalt oli linnakodanike roll 3. aastatuhande esimese

poole poliitilises elus siiski üsna tähtis ning lugali tiitel muutus päritavaks ja tema võim tugevnes märgatavalt alles hiljem, kui lugal omandas võimu ka templite ja templite vara üle ning temast sai peaaegu absoluutse võimuga isik.

Igatahes ei ole Sargoniidide ning hiljem III Uri dünastia ajast infot, et taolised rahvakoosolekud oleksid kogunenud. Nähtavasti ei omanud need institutsioonid tollases poliitilises elus enam suuremat kaalu või olid juba välja surnud. Kuningas oli muutunud ainuvalitsejaks, absoluutse võimuga isikuks, keda tihtipeale isegi jumalikustati. Taoline asi polnud küll omane esimestele varadünastilistele valitsejatele, kes olid pigem preestervalitsejad ja kelle roll riigis oli märgatavalt tagasihoidlikum kui näiteks Uus-Sumeri kuningal Šulgiil. Hilisemast gutide ajastust on küll teada, et Lagaši valitseja Gudea valiti ametisse oma linna kodanike poolt. Kas ta tõesti valiti või mitte, seda ei ole võimalik täie kindlusega teada saada. Väide, nagu oleks ta riiki juhtima valitud, võis olla ka puht propagandistlik. On ka teada, et Gudea ei võtnud endale lugali tiitlit, kuid valitses riiki siiski individuaalvalitsejana. Sumerikeelne tekst Gudea valimisest valitsejaks kõneleb: "Kui jumal Ningirsu oma õiglaste silmadega linnale pilku viskas, Gudea karjuseks Sumerimaal valis, 216 000 inimese hulgast tema (Ningirsu) käsi valis teda välja."

ÕIGLANE KARJUS

Sumeri valitseja pidi kandma hoolt oma rahva eest, nagu karjus kannab hoolt oma karja eest. Kuningas pidi jälgima, et tema riigi niisutussüsteem toimiks stabiilselt, sest sellest sõltus rahva heaolu. Ta pidi kaitsma oma inimesi vaenulike hõimude ja riikide sissetungide eest, lisaks veel ka kohtunikuna õigust mõistma. Ta vastutas oma rahva heaolu eest jumalate ees, ta oli vahendaja jumaluste ja inimeste vahel. Selle eest, et ta hoolitses oma rahva eest, pidid tema alamad talle maksma

Kuningas Sargon.

● ÕIGEKIRJAST

Kahjaks on eesti keeles asunud kirjutama sõna Akkad/akkadi ühe k-ga, kuigi kõikides rahvusvahelistes teaduskeeltes esineb see sõna kahe k-ga, samuti vastavasisulisel varemilmunud eestikeelses teaduskirjanduses. Sõna "Akkad" kirjutamine vormis "Akad" on käesoleva artikli autorite arvates eksimus.

MESOPOTAAMIA VÕIMUD 3. JA 2. AASTATUHANDEL eKr					
VARADÜNASTILINE ajastu			SARGONIIDID (AKKADI dünastia)		
2700–2334			2334–2154		
I, II, III, IV Kiš'i dünastia (müütiline Etana; esimesed ajalooliselt tõestatud isikud Enmebaragesi, Akka)			2334. aasta paiku alustas akkadlane Sargon, IV Kiš'i dünastia viimase kuninga Ur-Zababa veinikandja, vallutuskäiku Sumeris. Ta vallutas Agade, Lagasi, võitis Lugalzagesit (III Uruki dünastia lugalit, kes oli suutnud ühendada pea kogu Sumeri). Algas idasemiidi ehk akk adlaste ülemvõimu periood, mis kestis u 150 aastat. Sumeri keel säilitas siiski senise tähtsuse ning akkadlased assimileerusid kiiresti. Sumeri ja akkadi panteon sulasid ühte: nt sumeri Inannast sai akkadlaste Ištar, sumeri päikesejumal Utut akkadlaste šamaš jne.		
Uruki müütilised valitsejad (Enmerkar, Lugaland); Uruki I (Gilgameš), II, III (Lugalzagesi) dünastia					
Uri arhailised valitsejad, I dünastia					
Lagaši arhailised valitsejad ja Lagaši I dünastia (sh Lugaland)					
2700	2600	2500	2400	2300	2200

mitmeid makse ja täitma erinevaid töökohustusi. Tihtipeale oli sumerite valitseja hüüdnimeks *õiglane lambakarjus* – sumeri keeles *sipad zid*. Näiteks III Uri dünastia esimest kuningat Ur-Nammut (2112–2095 eKr) nimetatakse kirjanduslikes tekstides kui *õiglane karjus Ur-Nammu*.

Epiteet *õiglane karjus* on tekkinud juba iidsetel aegadel. Lammaste roll sumerite elus oli alati suur. Lambavillast tehti riietusesemeid, mis olid rikkuse ja jõukuse sümboliks. Karjus oli inimene, kes jälgis karja, vaatas, et kõik oleks korras – ta oli oma karja kaitsja ja vastutas selle eest. Samu funktsioone hakati edaspidi omistama ka kuningale.

DESPOTISMI ALGUS

Nii muistses Mesopotaamias kui Egiptuses tekkis kuningavõimu institutsioon üsna varakult, juba kusagil ajaloolise aja alguses. Kuid Egiptuses arenes kuningavõimu kontseptsioon märgatavalt kiiremini ja kaugemale kui Lähis-Idas. Vana-Egiptuse vaarao kujutas endast algselt hõimupealikkude, kes omas võimu loodusjõudude üle – ta oli *vihma tegev kuningas*. Juba väga varakult hakati vaarad samastama jumalaga – ta oli elav jumal maa peal, jumalate poolt määratud kuningas, kelle võim oli absoluutne. Mesopotaamias seevastu ei kujunenud valitsejate jumaldamine sugugi nii levinud nähtuseks. Mesopotaamia ühiskond ei tunnustanud pikka aega üksikindiviidi absoluutset võimu ehk võimu keskendu-

mist ainult ühe inimese kätte, ning lõppkokkuvõttes ei saavutanud monarhiline valitsemine Sumeris ja Akkadis kunagi niisugust alust nagu Egiptuses.

Varadünastilises Sumeris (28.–24. sajand eKr) ei omanud linnriikide valitsejad, olgu siis enid, ensid või lugalid, kunagi absoluutse valitseja staatust. Siiski hakkas tasapisi kujunema nihe despotismi poole, oletatavasti juba varadünastilise ajajärgu lõpus. See tendents väljendus mitmetes poliitilistes muutustes, nagu näiteks juba mainitud rahvanõukogu hääbumine ning templite allutamine valitseja kontrollile. Lagaši valitseja Lugalanda allutas oma kontrollile tähtsamad templid Lagaši linnriigis ja haaras oma kätte templimaid. Umbes samal ajal Ummas võimule tulnud Lugal-

zaggesi alustas oma vallutusi ja suutis 25-aastase valitsemisaja jooksul hõivata peaaegu kogu Sumeri, võttes endale tiitli Uri kuningas ja (kogu) Maa kuningas. 3. aastatuhande lõpus koostatud “Kuningate nimekirjaks” kutsutava erinevaid mütoloogilisi ja ka ajaloolisi valitsejaid loetleva kirjandusliku teksti järgi saame teada, et “Urukis Lugalzaggesi sai kuningaks, 25 aastat valitses”.

Vajab rõhutamist, et Lugalzaggesi polnud kuningas selle sõna otseses mõttes. Pigem oli ta linnriikide liidu ülem või konföderatsiooni juht. Lugalzaggesi olevat pärimuse järgi allutanud oma võimule 50 ensit ehk 50 linna. Need ensid ei muutunud siiski tema otsesteks alluvateks, vaid pigem vasallsõltlasteks. Lugalzaggesi ise valiti igas linnas ülem-

● KRONOLOOGIAST

2. aastatuhande keskpaigani eKr ei ole suudetud luua täpset ja selget Mesopotaamia ajaloo kronoloogiat ning erinevate teadlaste töödes kohtab erinevaid daatumeid. Kuna tänaseni pole täit selgust, milline kronoloogia on kõige õigem, on nad kõik teadustöös aktsepteeritud – eeldusel, et ühes ja samas töös kasutatakse püsivalt üht kronoloogiat.

Kui minna täpsemaks, siis on Mesopotaamia ajaloo puhul kasutusel kolm kronoloogilist süsteemi: pikk, keskmine ja lühike. Keskmine on kompromissvariant, mistõttu assürioloogid kasutavad rohkem kas pikka või lühikest. Näiteks on Hammurapi eluaastad lühikese kronoloogia järgi 1686–1628 eKr, pika kronoloogia järgi 1792–1750 eKr. Kahe kronoloogia vahe on 64 aastat.

Käesoleva artikli daatumid on esitatud pika kronoloogia järgi.

GUTILASTE ajastu	UUS-SUMER	ISINI ja LARSA ajastu	VANA-BABÜLOONIA
2200–2110	2112–2003	2003–1792	1792–>
<p>Akadi riigi kokku varisedes hõivasid Mesopotaamia gutid – metsikud hõimud, kes ilmusid kusagilt ida poolt. Neil polnud kuninga, pigem hõimupealikud, ja nad korjasid andamit, loomata kohapeal oma administratsiooni.</p> <p>Gutid ei vallutanud siiski kogu Sumeri, Lagašis tegutses II Lagaši dünastia, kelle kuulsaim esindaja oli Gudea. Gudeast algaski Uus-Sumeri ajastu ehk sumeri renessanss: ta rajas tugeva riigi, ehitas templeid, korraldas sõjaretki. Arvatavasti maksis ta gutidele andamit, olles siiski iseseisev valitseja. Tema ajal pandi kirja üks silmapaistvamaid sumeri kirjandusteoseid "Gudea silindrid" ehk kuningas Gudea templihümn, mille eesti keelde on tõlkinud Amar Annus ja Sven-Erik Soosaar (vt LOE VEEL).</p>	<p>Gutide võimu likvideeris 22. sajandi lõpus sumeri päritolu IV Uruki dünastia kuningas Utuhengal, kes sai varsti õnnetuses surma. Võimule tuli tema vend Ur-Nammu, kes rajas Uri linnas oma riigi. Uus dünastia – III Uri dünastia – oli despootlik, alates Sulgist selle kuninga jumalikustati. Uus-Sumeri riik oli viimane ja võimsaim sumeri riik Mesopotaamias. Samal ajal hakkas akkadi keel muutuma peamiseks kõnekeeleks, kuigi riigi- ehk kantselei-, templi- ja kirjandusekeeleks jäi veel mitmeks sajandiks sumeri keel.</p>	<p>Pärast 2003. aastat kerkisid esile kaks linna – Isin ja Larsa –, mistõttu perioodi kuni Hammurapini nimetatakse Isin-Larsa ajastuks.</p>	<p>Hammurapi (1792–1750 eKr) rajas võimsa Vana-Babüloonia riigi ja taasühendas Mesopotaamia.</p>
2200	2100	2000	1900
			1800
			1700eKr

SCANPIX / CORBIS

Rüüstatud muuseum Bagdadis aprillis 2003 – võitluses 21. saj despotismiga ei ole antud armu ka muistsele kultuuripärandile.

preestriks. Tekkis huvitav situatsioon, kus ühelt poolt oli ta nende linnade ülem ja liidu juht, teiselt poolt aga ka iga linna ülempreester ja ametlikult nende linnade enside alam.

ESIMENE DESPOOT

Tõeliseks Sumeri ühendajaks ja esimeheks despootlikuks valitsejaks Lugalzaggesi ei saanudki. Mesopotaamia vallutas, ühendas ja tsentraliseeritud riigi (Akkadi) rajas hoopis Sargon I, kes võitis Lugalzaggesit mitmes lahingus ja sai lõpuks tolle riigi pärijaks. Erinevalt Lugalzaggesist valis Sargon I endale uue pealinna – väikse Agade, kuna ta ei soovinud, et kohalik sumeri eliit teda liigselt mõjutada saaks. Ta vahetas välja hulga ensisid, kes muutusid tema asehalduriteks, ka allutas ta oma kontrollile tähtsamad templid, määrates sinna kõrgetesse ametitesse oma lapsi, sh tütreid.

Sargoni aja uus poliitika ja ideoloogilised suundumused väljendusid mit-

metes sammudes. Nagu juba eespool rõhutatud, allutas Sargon oma kontrollile templid ja eriti templimajandid, ta üritas luua tugeva liidu preesterkonnaga. Sargon lõi võimsa ja suure armee, mis koosnes lojaalsetest meestest, ning vahetas kohalikud valitsejad välja ustavate meeste vastu. Ta üritas unifikseerida kalendrit ja viis riigis sisse ühtse mõõdusüsteemi; üllitas propagandistlikke tekste ja lasi oma kuningavõimu ülistada, toonitades, et võim on saadud jumalalt ja päranduv isalt pojale. Samuti soosis ta väliskaubanduse arengut, mida ta ise kontrollis. Ka käsitöö ja muu kaubanduslik tegevus olid suures osas kuninga kontrolli all. Tekkis uus aadlike kiht, bürokraatia kasvas tohutult. Ühe sõnaga – just **Sargon** kehtestas Lõuna-Mesopotaamias tsentraliseeritud absoluutse monarhia, kus kuninga võimu kõrval ei seisnud mingit teist iseseisvat valitsemisinstitutsiooni, nagu seda olid olnud rahvanõukogud varasemal ajal.

Sargon võttis kasutusele varadünastilise sumeri tiitli *lugal Kiš* ehk *Kiši* kuningas. Akkadi keeles tähendab see juba midagi enam – *universumi kuningas*. Seega pretendeeris Sargon I sellele, et ta on kogu maailma valitseja. Niisugust tiitlit kasutasid ka tema järglased. Sargoni pojad Rimuš, Maništušu ja lapselaps Naramsin viisid aktiivselt edasi tema sise- ja välispoliitikat. Nad vallutasid linnu Eelamist ja Süüriast ning üritasid saada jagu kohalikust sumeri oligarhiast, püüdes samal ajal luua liitu preesterkonnaga.

VERI ON PAKSEM KUI VESI

Nagu juba rõhutatud, on Mesopotaamia kuninglikus ideoloogias alati mänginud suurt rolli valitseja laste määramine kõrgpreestriteks ja kõrgpreestrinnadeks. Linnriikide valitsejad panid oma naise ja tütreid ning muid sugulasi templiametitesse juba alates varadünastilisest ajast. Taolise poliitika eesmärk oli üsna selge – allutada vastav pühamu või tempel valitseja võimule. Sel moel omandas valitseja kontrolli ka templile kuuluva maa ja muu vara üle. Akkadi riigi rajaja Sargon I ajal oli taoline poliitika üks peamisi vahendeid kontrolli saavutamiseks impeeriumi üle.

Näiteks määras Sargon I oma tütre Uri linna kuujumala Nanna templisse kõrgpreestrinnaks, andes talle üsna traditsioonilise sumeri nime Enheduanna, mis tähendab sumeri keeles *preestrinna, taevaste küllus*. Enheduanna elas templi juures asuvas Pühas Giparis – see oli kuujumal Nanna naise Ningali pühamu ja enpreestrinna elukoht. Enheduanna viis läbi oma isa ja vendade poliitikat Uri linnas, mis oli üks kõige tähtsamaid poliitilisi ja religioosseid keskusi Sumeris. Enheduanna oli oma linna seltskondliku, poliitilise ja religioosse elu keskseks figuuriks. Ta lõi rida ideoloogilis-mütoloogiseeritud teoseid, kus ta ülistas sõjakat jumalannat Inannat, kellest sai Akkadi dünastia kaitsja. Enheduanna on kuulsaks saanud tema enda poolt kirja pandud poeetiliste hümnidega. Seega võiks Enheduannat nimetada üheks kogu inimkonna esimeseks nimeliselt teadaolevaks poeediks. Kuid ta ei olnud romantiline poet nüüdisaja mõistes, vaid tegutses oma suguvõsa poliitilise hääletoruna.

JUMALIKUSTAMINE KUI DESPOTISMI ÜKS JOONI

Üheks tähtsaks despotismi jooneks võib pidada ka kuningate jumalikustamist, mis algas samuti Sargoniidide ajal. Just

Ese, mis on Tartu ülikooli valdusse sattunud teadmata asjaoludel ja mille kohta saab vaid oletada, et tegu on Mesopotaamia aladelt pärineva savist tsikuraadimudeliga.

Akkadi dünastia kuningad, kes 24. sajandil eKr vallutasid kogu Mesopotaamia, muutsid mingil määral senist ühiskondlikku kontseptsiooni, mis ei tunnustanud üksikindiviidi täielikku võimu oma rahva üle.

Juba esimesed Sargoniidid lasid end mitteametlikult kohelda jumaladena ja võtsid vastu jumalikke auavaldusi. Selle ajastu tekstides kohtab tihti niisuguseid isikunimesid nagu *Šarrukín-ilī* – Sargon on mu jumal, või hoopis *Il-Rīmuš*, mis tähendab minu jumal on Rimuš. Aga alles Sargoni lapselaps kuningas Naramsin, kelle ajal Akkadi impeerium saavutas oma tipu, lisas oma titulatuurile täiesti uusi ja senikasutamata tiitleid – nelja maailmakaare kuningas ning Akkadi jumal. Ta kirjutas oma nime ette jumalust tähistava kiilkirjamärgi, samuti on teada, et peale võitu vaenlaste üle ehitasid Agade elanikud talle templi. Sellest jutustab tänaseni säilinud raidkiri, kust selgub, et Naramsini eluajal viidi amet-

likult sisse tema kultus ja temale pühendatud templis korraldati tema auks kultuslikke rituaale.

Naramsin, Akkadi võimas kuningas. Kui (kõik) neli maailmakaart koos tõusid üles tema vastu, armastuses, millega armastas teda Inanna, üheksas lahingus ühe aastaga võitis ta kuningaid ja vangistas need, kes astusid tema vastu välja. Selle eest, et raskel (ajal) oma linna võimsuse aluse ta kinnitas, tema linna elanikud Ištarilt Eannas, Enlililt Nippuris, Daganilt Tuttulis, Ninhursagilt Kešis, Enkilt Eridus, Šinilt Uris, Šamašilt Larsas, Nergalilt Kutas nende linna jumalaks, Agade linna, palusid ja Agade linna keskkohas temale templi ehitasid. (I. J. Gelb, B. Kienast. Die Altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends V. Stuttgart, 1990, lk 81–82)

Kahjuks pole Naramsini templit siamaani leitud, kuna pole ikka veel täpselt teada, kus asus ajalooline Agade. Naram-

sin ei kasutanud enam niisuguseid traditsioonilisi tiitleid nagu *Maa kuningas* (*lugal Kiš*) või *universumi kuningas*, vaid võttis endale üksnes ühe, aga väga tähtsa – *nelja maailmakaare kuningas*.

Hoolimata sellest, et Akkadi kuningad olid jumaliku staatusega, võisid tulevased põlvned oma valitsejate tegevuse hukka mõista. Kui uskuda hilisemaid legende, kujunes Naramsini ajal suur vastasseis kuninga ja Enlili preestrite vahel Nippuri linnas. Ilukirjanduslik teos “Akkadi needus” süüdistab Naramsini, et too rüvetas ja hävitas Nippuris asunud jumal Enlili peamise pühamu – Ekuri templi. Legend kõneleb ebaõiglase kuninga karistamisest. Pärimuse järgi panid Enlil ise ja veel kaheksa tähtsamat jumalust Naramsini ja Agade linna Enlili templi rüvetamise ning ülbuse eest needuse alla. Enlil tuli järeldusele, et Agade võim tuleb hävitada ja jumalad lahkusid linna pühamutest. Enlil ilmus unes kuningas Naramsinile ja rääkis talle oma otsusest. Naramsin omakorda otsustas Enlilile kätte maksta ja hävitas Nippuri linnas asuva Ekuri templi. Enlil vihastas ja maksis kuningale kuriteo eest kätte. Ta saatis mägedest alla gutide hõimu, kes vallutas Agade. See Agade vallutamine gutide poolt on ajalooline sündmus, mis leidis aset Naramsini valitsemisaja lõpus. Naramsin sai nähtavasti surma lahingus gutidega. On siiski ebatõenäoline, et just Naramsin hävitas Ekuri templi. Tekstidest on täpselt teada, et Naramsin oli küll konfliktis sumeri preesterkonnaga – ta allutas templid oma rangele kontrollile, jumal Enlili kõrgpreester on nimetanud end tekstides isegi *Naramsini orjaks*, kuid samal ajal otsis Naramsin preestrite seast ka toetajaid. Preesterkond oli võimas ühiskonnakiht, seetõttu üritaski Naramsin luua nendega liitu, jagas preesterkonnale privileege ja renoveeris Nippuris Ekuri templi. Kuid hilisem preesterkonna traditsioon jättis meelde vaid need teod, mida Naramsin olevat teinud templite vastu, ning Naramsinist sai halva ja ebaõiglase kuninga võrdkuju – teda vaadeldi kui templite rüvetajat ning nimetati ülbeks valitsejaks, kes ei kuulanud jumalaid ja keda selle eest karistati koos tema linnaga.

On teada, et Naramsini poeg Šarkališarri loobus oma valitsemisaastate keskpaigaks jumalikutamisest ja isa tiitlitest. Miks? Põhjusi võis olla mitmeid. Esiteks muutusid tollal eriti aktiivseteks gutid, kellega sõdades langes ka Naramsin. Nad ründasid Akkadi riiki, mis tasapisi hääbus. Šarkališarri suutis riigi küll

veel taastada ja oli sõjas gutidega enam-vähem edukas, ent sisepoliitiline olukord oli muutunud ebastabiilseks ning ei võimaldanud enam lasta valitsejal end jumalikustada. On teada, et pärast Šarkališarri surma muutus Akkadi riik tasapisi gutide sõltlaseks ning hävis lõpuks mässudes ja gutide rünnakute all. Viimased Akkadi kuningad nimetasid ennast raidkirjades küll võimsateks kuningateks, kuid neil polnud enam peaaegu mingit võimu ja nad ei kasutanud enda kohta jumalikke auavaldusi.

22. sajandi lõpus, pärast sajandi kestnud gutide valitsemist, tuli Lõuna-Mesopotamias võimule sumeri päritolu Ur-Nammu, kes rajas Uus-Sumeri kuningriigi, mis jäigi kõige tugevamaks ja samal ajal viimaseks sumeri riigiks. Uus-Sumeri kõige võimsama kuninga Šulgi peaaegu pool sajandit kestnud valitsemine oli aeg, mil sumeri kultuuriline ja poliitiline mõju saavutasid oma tipu. Oma valitsemisaja keskpaiku hakkas Šulgi vastu võtma jumalikke auavaldusi. Ühes sumerikeelses hümnis, mis on koostatud juba pärast Šulgi surma, kirjeldatakse, kuidas Šulgi siirdub jumalusena taevasse. Kogu maailmakord oli korraldatud jumaldatud kuninga järgi, isegi kalendrisse viidi sisse kuu, mis oli seotud Šulgi auks korraldatud pidustustega. Taevas säras temanimeline täht – Šulgi täht. Šulgi mängis tähtsat rolli ka kultuslikus elus, rajades templeid, pühendades jumalatele kujusid, korraldades tähtsaid rituaale. Pärast Šulgi surma jumaldati tema järeltulijad, kuni Uus-Sumeri riik 2003. aasta paiku eKr kokku varises.

JUMALIKU VALITSEJA PARADIGMA

Ka hiljem, 2. aastatuhandel eKr ja vaatamata III Uri dünastia kokkuvarisemisele 2003. aastal, jätkus Mesopotamias kuningate jumalikutamine. Näiteks akkadlane Išbi-Erra oli üks neid, kes kasutas enda kohta jumalikke auavaldusi. Kui III Uri dünastia viimasel kuningal Ibbi-Suenil tekkisid probleemid amurru rahvaste sissetungi ja elamiitide ohu tõttu, keeldus Išbi-Erra talle allumast, haaras Isini linnas võimu ning sai 2017. aasta paiku seal kuningaks. Pärast III Uri riigi langemist toonitas Išbi-Erra, et ta on Uri riigi pärija ja üritas säilitada senist tsentraliseeritud süsteemi. Kuigi Isini riik ei saavutanud kunagi taolist võimsust nagu III Uri dünastia kuningad, pidasid Isini kuningad ennast III Uri dünastia kuningate pärijateks ja neid jumalikutati.

Tasapisi hakkas Isini kõrval esile kerkima ka teine riik – Larsa, mis oli amurru hõimude poolt vallutatud. Aegamööda

hakkasid ka Larsa amurru päritolu kuningad ennast jumalikuks pidama ning imiteerima Sumeri ja Akkadi kuningate tiitleid. Varsti Isini ja Larsa huvid põrkusid – puhkes rida sõjalisi konflikte, et saavutada kontroll niisuguste tähtsate religioossete ja poliitiliste keskuste üle nagu Ur ja Nippur. Larsa kõige võimsam ja ka viimane kuningas Rim-Sin suutis Isini lõplikult vallutada ja kehtestas oma valitsemise 23. aastal enda jumalikutamise. Kuid tõusmas oli juba uus jõud – Hammurapi (1792–1750 eKr), kes tuli Babülonis võimule 1792. aasta paiku ja kes algul oli Rim-Siniga heades suhetes, kuid sõjalist võimsust kogudes vallutas 1763. aastal Larsa. Hammurapi erines Rim-Sinist siiski selle poolest, et ta loobus kohe jumalikest auavaldustest. Hammurapi lõi taas despootliku suurriigi, vallutades peaaegu kogu Mesopotamia. Tema dünastia püsis võimul 150–200 aastat.

2. aastatuhandel eKr jumalikutati veel Ešnanna linnriigi valitsejaid, hiljem aga Kasiitide dünastia kuningaid. Niisiis sai despootlik valitsemisviis Idamail aegade jooksul paradigmaatiliseks ehk muutus eeskujuks hilisemate despootide ja nende impeeriumide jaoks. Sargoniidid ning Uus-Sumeri kuningad kujunesid paljudes aspektides eeskujuks hilisematele valitsejatele, kes teostasid despootlikku poliitikat sarnasel viisil, allutades oma kontrollile templeid ja määrates sinna kõrgpreestriteks oma tütreid ja poegi. Näitena võiks tuua Uus-Assüria ja Uus-Babüloonia suurriike ning Pärsia impeeriumi, mille valitsejad võtsid üle Naramsini ja Šulgi poolt loodud impeeriumisüsteemi ning struktuuri, bürokraatliku aparadi ja kuningate absoluutse võimu. Näiteks Uus-Assüria kuninga Sargon II (721–705 eKr) nimigi imiteeris Sargon I oma, samuti kasutasid hilisemad Assüüria ja Babüloonia kuningad selliseid arhailisi Sargoniidide tiitleid nagu *universumi kuningas*, *nelja ilmakaare kuningas* jne.

Naramsini impeeriumi valitsemisviisi elemente võib leida kas või Aleksander Suure, Rooma keisririigi ja koguni hilisemate riikide (nt Otomani impeerium) juures kuni tänapäevani välja.

TÜÜPILINE IDAMAINEN DESPOOT SADDAM

20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse tüüpilisemaks idamaiseks despootlikuks valitsejaks Lähis-Idas kujunes Iraagi riigijuht ja diktaator Saddam Hussein, kes valitses Iraaki 23 aastat samasugusel moel nagu Naramsin, Šulgi, Hammurapi või Uus-Babüloonia ajastu kõige võim-

SUMERID JA KESVAMÄRJUKE

Nii mõnelegi tänapäeva rahvale omaselt jõid sumerid ka ohtralt õlut, pidades õllejoomist koguni kultuursuse ja tsiviliseerituse sümboliks. Õlut nimetati sumeri keeles *kāš* ja see oli sumerite üks armsamaid jooke. Sumerid uskusid isegi, et õllel ja õllepruulimisel on olemas oma jumalus. See oli jumalanna Ninkasi, kes elas keset meejärve ning kelle auks kirjutati hümne ja laule.

sam kuningas Nebukadnetsar II (624–562 eKr). Saddam juhtis oma riiki viisil, nagu oleks ta Nebukadnetsari järeltulija ja muistsete idamaiste despootide missiooni jätkaja. Tema suured pildid ja kujud olid kõikide tehaste fassaadidel, teda kujutati losside foonil marssali mundris, nagu Uus-Assüüria kuningaid oli kujutatud monumentaalsetel bareljeefidel. Teda näidati pidevalt Iraagi televisioonis, kus teda ainult kiideti, ülistati ja lausa jumaldati. Mis see muud oli, kui kõige otsesem tema isiku kultus?

Saddam hävitas tuhandeid ja tuhandeid inimesi, tappis suure hulga omaenda ministritest, pidas sõdu oma naabrite Iraani ja Kuveidiga. Just nagu toimusid tüüpilised idamaised despoodid 4000 aastat tagasi. Näiteks 3. aastatuhande Akkadi valitseja, Naramsini onu Rimuš hoopleb oma raidkirjades, et ta tappis ja võttis vangi 54 000 meest. Umbes sarnasel uhkeldas Saddam oma armee suuruse ja pommide võimsusega. Lähis-Ida muistsetele valitsejatele rajati uhkeid ja monumentaalseid templeid ning mausoleume, nagu näiteks ka Pärsia satraabile Mausolosele (valitses 377–353 eKr). Egiptuses ehitati jumaldatud valitsejatele – vaaraodele püramiidide. Ka mausoleumide ehitamine ehk templite rajamine riigijuhtidele jätkus veel 20. sajandil, mil näiteks Moskvas ehitati mausoleum Leninile.

Niisiis püsib muistne arusaam jumalikust võimsast valitsejast rahva mälus visalt veel tänapäevalgi. Ei saa ka täna välistada mõne uue Saddami esilekerkimist näiteks Aafrikas, Aasias või siis Lähis-Ameerikas. Despotismi ja türannia traditsioon on sügavalt juurdunud ning muistsete eeskujude hiilgus ja vägevus püsib tugevalt meie mälus. ■

PEETER ESPAK (1979) on TÜ magistrant, usuteadlane.
VLADIMIR SAZONOV (1979) on magister (TÜ), ajaloolane.

LOE VEEL

A. Annus, S.-E. Soosaar. Kuningas Gudea Templihümn. Tallinn, 2002.

V. Sazonov, R. Veede. Gilgameš ja Akka. Muinasaja kirjanduse antoloogia. Varrak, 2005.